

Bijlage 1

HET GEHEUGEN VAN EEN HUIS

**HISTORISCH, ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
VAN HET HUIS *DE DRIE MOREN*
VISSERSTRAAT 31 TE BREDA**

Wim Hupperetz

2004

© Wim Hupperetz, Tilburg 2004

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder de schriftelijke of mondelinge toestemming van de auteur.

INHOUDSOPGAVE:

1. Inleiding	6
1.1 Verantwoording	7
2. De historische gebruiksfases van het huis.....	10
Wonen aan de Mark	
- fase 1: de houten boerderij (1250-1325)	
Wonen aan een Goudkust	
- fase 2: de houten stadswoning (1325-1425)	
- fase 3: de leenmanswoning (1425-1475)	
- fase 4: het kanunnikenhuis (1475-1567)	
- fase 5: de koopmanswoning en de kinderschool (1567-1626)	
Wonen in een herberg	
- fase 6: de herberg De Drie Moeren (1626-1703)	
Wonen op stand	
- fase 7: het huurhuis (1703-1786)	
- fase 8: het graanpakhuis met soldatenkamer (1786-1821)	
- fase 9: een middenstandswoning met werkruimte (1821-1900)	
Wonen in een binnenstad	
- fase 10: het timmerbedrijf en rolluikenfabriek Van der Velden (1900-1939)	
- fase 11: de drukkerij Zwueste (1939-1960)	
- fase 12: het theaterkledingverhuurbedrijf De Bruyn-Claus (1960-1978)	
- fase 13: leegstand (1978-1982)	
- fase 14: de restauratie door de stichting De Drie Moeren (1983-2000)	
3. De bouwhistorische en archeologische sporen.....	26
3.1 De ontwikkeling van het perceel en huis.....	26
3.1.1 Historische gegevens uit de vijftiende en zestiende eeuw	
3.1.2 Historische gegevens uit de zeventiende eeuw	
3.1.3 Historische gegevens uit de achttiende eeuw en later	
3.2 Het exterieur.....	36
3.2.1 De voorgevel (oost)	
3.2.2 De achtergevel (west)	
3.2.3 De noordgevel	
3.2.3.1 Deuropeningen in de noordgevel	
3.2.4 De zuidgevel	
3.2.5 De middenmuur	
3.3 Het interieur.....	46
3.3.1 De kelder	
3.3.2 De voorkamer, begane grond	
3.3.2.1 Het archeologisch profiel 1	
3.3.2.2 De zijwand (zuid)	
3.3.2.3 De zijwand (noord)	
3.3.2.4 De voorwand (oost)	

3.3.2.4.1 De reconstructie van de ramen (<i>door Eloi Koreman</i>)	
3.3.2.5 De brandmuur (west/midden)	
3.3.2.6 De binnenkeuken	
3.3.3 De achterkamer, begane grond	
3.3.3.1 De zijwand (zuid)	
3.3.3.2 De zijwand (noord)	
3.3.4 De voorkamer, eerste verdieping	
3.3.5 De middenkamer, eerste verdieping	
3.3.6 De achterkamer, eerste verdieping	
3.3.7 De zolder en de kap	
3.4 De buitenruimte.....	87
3.4.1 De steeg en het erf	
3.4.2 Het keukenhuis	
3.4.3 De paardenstal	
3.4.4 De straat	
4. Archeologische en bouwhistorische vondsten.....	92
4.1 Aardewerk.....	93
4.1.1 Grijsbakkend aardewerk	
4.1.2 Roodbakkend aardewerk	
4.1.3 Hoogversierd aardewerk	
4.1.4 Proto-steengoed	
4.1.5 Bijna steengoed	
4.1.6 Steengoed	
4.1.7 Majolica	
4.1.8 Faience	
4.1.9 Creamware	
4.1.10 Industrieel wit aardewerk	
4.1.11 Tabakspijpen	
4.1.12 Pijpaarde	
4.1.13 Porselein	
4.2 Bouwkeramiek.....	117
4.2.1 Bakstenen	
4.2.1.1 Geprofileerde bakstenen	
4.2.2.Dakbedekking	
4.2.2.1 Daktegels	
4.2.2.2 Nokvorsten	
4.2.2.3 Daklei	
4.2.2.4 Dakpannen	
4.2.3 Kacheltegels	
4.2.4 Vloertegels	
4.2.5 Wanddecoratie	
4.2.5.1 Leem	
4.2.5.2 Wandbeschildering	
4.2.5.3 Wandtegels	
4.2.6 Kalkmortel	
4.2.7 Rioolbuis	

4.3 Glas.....	128
4.3.1 Gebruiksglas	
4.3.1.1 Woudglas	
4.3.1.2 Glas geblazen à la façon de Venise	
4.3.1.2.1 Het glaswerk uit de beerput DM 87 (in de achterkamer)	
4.3.1.2.2 Het glaswerk uit de kelderput	
4.3.1.3 Boheems kristal	
4.3.1.4 Industrieel vervaardigd glas	
4.3.2 Vensterglas	
4.4 Hout.....	142
4.4.1 Servies	
4.4.2 Gereedschap	
4.4.3 Stoppen en tappen	
4.4.4 Bierton	
4.4.5 Ontstekingsbuis	
4.4.6 Tol	
4.5 Natuursteen.....	145
4.5.1 Basaltlava	
4.5.2 Kalksteen	
4.5.3 Naamse steen	
4.6 Metaal.....	152
4.6.1 IJzer	
4.6.2 Brons en koper	
4.6.2.1 Munten	
4.6.3 Tin	
4.7 Leer.....	156
4.8 Dierlijke en menselijke resten.....	159
4.8.1 Dierlijk en menselijk botmateriaal uit de beerput DM87 (en de bovengrond)	
4.8.2 Dierlijke resten uit de opgraving (<i>determinatie door Theo de Jong</i>)	
4.8.2.1 Schelpen	
4.8.3 Bewerkt dierlijk materiaal	
4.8.3.1 Ectoparasieten-onderzoek van een hoornen kammetje (<i>door Dr. Jaap Schelvis</i>)	
5. Belangrijkste vondstnummer per fase.....	173
Literatuur.....	174

1. Inleiding

Historisch onderzoek naar een woonhuis kan vele kanten hebben. In dit verslag staat het onderzoek naar het huis Visserstraat 31 te Breda centraal. De onderzoeksresultaten gaan over de bewonings- en bouwgeschiedenis van een middeleeuws huis dat op dit moment in gebruik is als woonhuis. Gedurende de afgelopen eeuwen had het vele verschillende bewoners en bestemmingen. De materiële sporen daarvan zijn terug vinden in de grond en in het gebouw. In het archief en geheugen van bewoners zitten gegevens en herinneringen aan de bewoners en het leven in het huis en vinden we uiteraard ook gegevens over de materiële geschiedenis van het huis.

Het onderzoek naar deze verschillende bronnen over dit huis is hier vastgelegd. Er is een geïntegreerd verslag gemaakt, waarbij het overigens nog steeds mogelijk moet zijn om de historische, archeologische en bouwhistorische gegevens te scheiden. In dit eerste deel van het verslag worden de archeologische en bouwhistorische gegevens besproken en in deel twee vinden we de geschreven bronnen over het huis terug.

De onderzoeksresultaten worden hier beschreven per ruimte en per buitengevel. Voor elke ruimte of gevel worden de historische, archeologische en bouwhistorische onderzoeksgegevens beschreven. De archeologische vondsten worden per vondstgroep besproken.

1.1. Verantwoording

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit verslag, is tot stand gekomen dankzij de hulp van velen.

Het historisch onderzoek werd verricht door de auteur; met name voor het onderzoek in de periode vóór 1600 was de hulp van wijlen Jacques van Hooydonk onmisbaar. Het historisch onderzoek van het huis vond voor het grootste deel plaats in de periode september 1991 tot september 1993 en was gericht op de bewoningsgeschiedenis van het huis Visserstraat 31 en later ook de gehele Visserstraat. Het merendeel van de bronnen werd geraadpleegd in het stadsarchief Breda.

Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door de ‘harde kern’ Harry Gerritsen, Wim Hupperetz (dagelijkse leiding), Eloi Koreman, Joost Koreman, periodiek bijgestaan door Jack Vleugels en Henk Muntjewerff. Het archeologisch onderzoek gebeurde onder auspiciën van Guido van den Eynde, destijds stadsarcheoloog van Breda. Het archeologisch veldwerk, verspreid over vijf werkputten, vond plaats van 14 september 1993 tot en met 29 juli 1995. In het begin werden enkele weken continu gewerkt maar al snel werd het onderzoek alleen in de weekenden verricht. De determinatie van het botmateriaal uit de opgraving gebeurde door Theo de Jong en het ectoparasietenonderzoek werd uitgevoerd door Jaap Schelvis.

Het bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door de Wim Hupperetz en Eloi Koreman; zij vonden daarbij een belangrijke begeleiding in de persoon van Jan Kamphuis, destijds werkzaam bij Kamphuis Bureau voor Bouwhistorie, dat een dendrochronologisch onderzoek naar het bouwhout van het huis Visserstraat 31 liet uitvoeren. Het bouwhistorisch onderzoek liep voor een deel parallel aan het archeologische onderzoek maar werd in de jaren 1996 en 1997 nog periodiek voortgezet.

Een van de meest waardevolle aspecten van dit gehele onderzoek lag in het feit dat Eloi Koreman als bewoner en restaurator van het huis de onderzoeksresultaten, hypothesen en gedachtenspinsels onderzocht, weerlegde of in de praktijk bracht tijdens de restauratie van het huis. Dit restauratieproces leverde de inspiratie en tevens de noodzaak om door te gaan met het onderzoek. Het (gereconstrueerde) huis kreeg daardoor een nieuwe betekenis die verloren leek te zijn door grove bouwkundige ingrepen in het verleden.

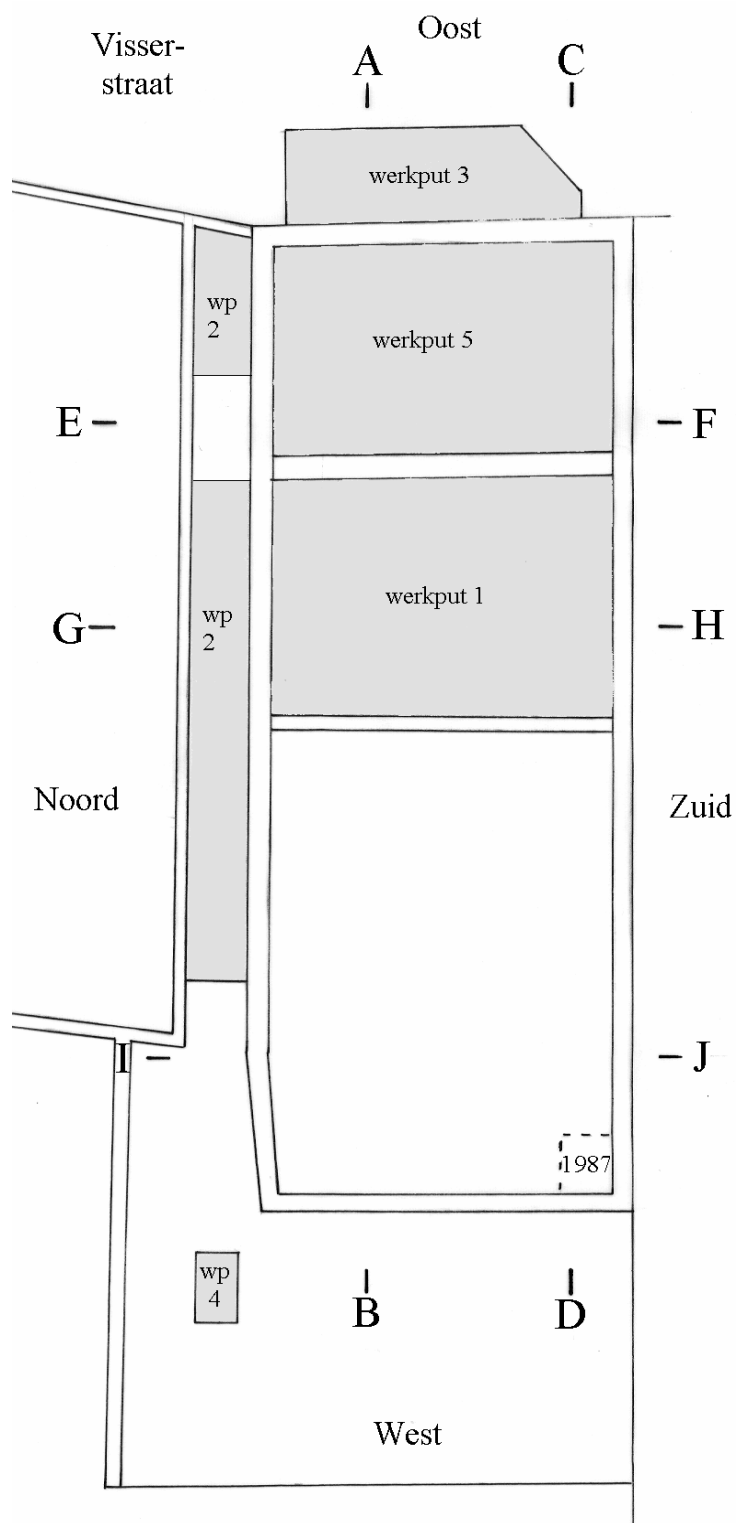
Uiteindelijk heeft dit onderzoek een grote hoeveelheid documentatie opgeleverd. Er is een dagboek van de opgravingen, er zijn negentien A0 bladen met tekeningen van vlakken, profielen, aanzichten en doorsneden. Tijdens het onderzoek zijn meer dan tweehonderd bouwkundige aspecten beschreven en meer dan 250 archeologische sporen. De vondsten bestaan uit vele honderden aardewerkscherven, glasscherven, bakstenen, ijzeren voorwerpen, botmateriaal, huttenleem en dergelijke. Alle vondsten uit de opgraving BR-44-93 zijn geregistreerd, gewassen, genummerd en soms ook getekend of gefotografeerd en gedeponeerd in het depot van de archeologische dienst van Breda.

In de tekst wordt soms verwezen naar bouwkundige (100-nummers) of archeologische sporen (1000-nummers) die zijn voorzien van een nummer zoals opgenomen in de documentatie.

Alle tekeningen en foto's zijn gemaakt door de auteur tenzij anders vermeld. Plattegronden van de opgraving zijn 1:100 afgebeeld, aardewerk, glas, natuursteen, hout en leer is afgebeeld op schaal 1:4, tenzij anders vermeld.

Figuur 1: Harry Gerritsen (linksboven), Joost Koreman (rechtsboven), Wim Hupperetz (linksonder) en Eloi Koreman (rechtsonder) aan het werk tijdens het archeologisch onderzoek (1993-1995).

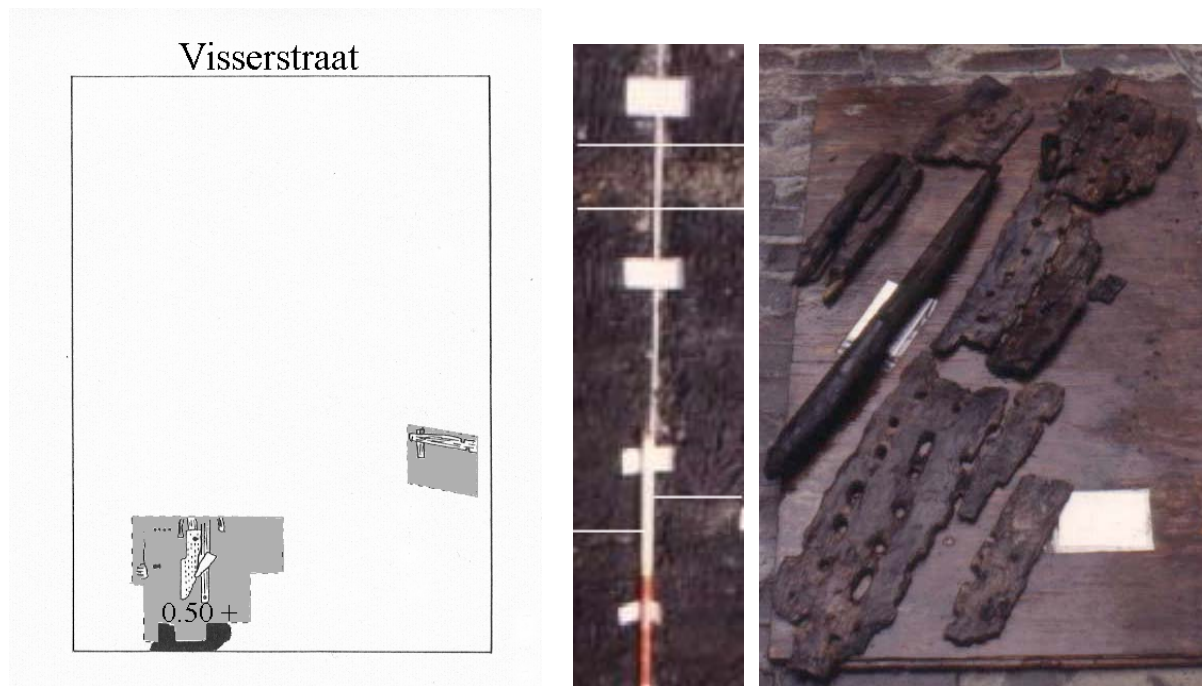

Figuur 2: Plattegrond van het huis Visserstraat 31 met de ligging van de archeologische werkputten en de doorsneden (schaal 1:100).

2. De historische gebruiksfasen van het huis

Het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis heeft geresulteerd in historische, archeologische en bouwhistorische gegevens. Op basis van deze gegevens kan men de bewoningsgeschiedenis in verschillende fasen verdelen. Voordat de archeologische en bouwhistorische gegevens worden besproken is het van belang om eerste een kort overzicht te geven van de verschillende gebruiksfasen van het huis. Hiermee krijgt de lezer een beter inzicht in de context waarbinnen de verschillende en zeer uiteenlopende gegevens kunnen worden geplaatst. Deze gebruiksfasen zullen hier kort worden beschreven aan de hand van de veranderingen die het huis onderging en die ook samenhangen met het gebruik of de bewoning van het huis.

Fase 1: de houten boerderij (1250-1325)

Figuur 3, 4 & 5: Bewoningssporen (links) uit fase 1b (1300-1325) (schaal 1:100) in werkput 1; het boorprofiel (midden) met herkenbaar een lemen vloer en de sporen van een wit zandlaagje dat duidt op een verwijderde vloer beide uit fase 1a (1250-1300) en rechts het hout (midden) dat werd gevonden op de lemen vloer van fase 1b (1300-1325).

De Markoever tussen de Vismarkt en de Tolbrug werd aan het einde van de twaalfde eeuw ontgonnen. Van deze vroegste bewoningsfase zijn bij het huis Visserstraat 31 geen concrete sporen aangetroffen omdat deze sporen te diep zaten om archeologisch onderzocht te kunnen worden. De opgraving vond namelijk voor het belangrijkste deel plaats in een woonhuis en het was niet verantwoord om op deze diepte nog te graven.

De bewoning op de Markoever tussen Tolbrug en Vismarkt werd in de dertiende eeuw gekenmerkt door de aanwezigheid van boeren en mogelijk vissers. De naam Visserstraat duidt waarschijnlijk niet expliciet op de aanwezigheid van vissers in dit gebied maar verwijst naar de woonplaats van *die Visscher*, degene die in Breda de vispacht regelde.

Hoewel er geen concrete archeologische sporen van een agrarische bestemming zijn teruggevonden, wijst de reconstructie van de grote percelen op de aanwezigheid van boerenerven. In ieder geval hebben we te maken met bebouwing voornamelijk in houtbouw. Van deze bewoningsfase is een greppel onder de zuidgevel vastgesteld; dit kan een perceelsgrens zijn zoals die ook is aangetroffen bij archeologisch onderzoek op perceel Visserstraat 7. Deze greppel, die ten minste 1,80 m breed was, en was ingegraven in de vaste grondslag, werd in de

tweede helft van de dertiende eeuw dichtgegooid. Mogelijk kwam toen een einde aan de agrarische bestemming of werd toen een nieuwe bewoningsfase ingeluid. In de greppel werd een klein witbakkend scherfje gevonden, mogelijk Andenne aardewerk (1075-1275). Dit wijst erop dat de greppel in ieder geval uit de dertiende eeuw dateert.

De twee vloeren (vondstnummers 1206/1232 en 1216/1196) die dateren uit fase 1, zijn lemen vloeren op respectievelijk 0,10 en 0,40 m + NAP.¹ De oudste vloer uit fase 1a (1250-1300) kon niet gerelateerd worden aan baksteenbouw en heeft waarschijnlijk behoord bij een volledig houten huis. Op de jongste vloer (fase 1b) werd veel hout gevonden; een deel van dit hout behoorde waarschijnlijk tot een fragment van een omgevallen vakwerkwand. De jongste vloer kon alleen worden gekoppeld aan muurwerk in de noordwesthoek van werkput 1; daar bevond zich waarschijnlijk ook een ingang van deze ruimte.

Fase 2: de houten stadswoning (1325-1425)

Met de stadswording van Breda in de dertiende en veertiende eeuw veranderde ook het karakter van de bewoning. De houten boerderijen maakten meer en meer plaats voor houten stadswoningen.

In de veertiende eeuw veranderde het karakter van de bewoning in de Visserstraat sterk. Bij de Tolbrug werd rond 1350 de Tolbrugpoort waarschijnlijk in steen gebouwd. De aanleg van de stadsmuur begon in 1332 aan de andere zijde van de stad in de omgeving van de Gasthuispoort en kort na 1385 stond er ook een muur tussen Tolbrug en Vismarkt. Aan het einde van de dertiende eeuw stond bij de Gasthuispoort een natuurstenen poort en kende Breda waarschijnlijk een aarden omwalling.

De aanleiding om deze aarden wal te vervangen door een stenen muur was de dreiging van de anti-Brabantse coalitie van Holland en Gelre. Breda viel in deze periode onder het bewind van de hertog Jan III van Brabant maar de bouwwerkzaamheden werden grotendeels door de stad betaald. In een rekening uit 1333 wordt vermeld dat twee dijken werden aangelegd waarvan *een dyke after der visscher*.² Deze dijk werd waarschijnlijk aangelegd ter voorbereiding van de bouw van de stenen stadsmuur op de Markoever ter hoogte van de huidige Visserstraat. Het werk aan de omwalling kwam echter weldra stil te liggen, waarschijnlijk doordat de grote politieke crisis bezworen was.

De vestiging van het hof van de Polanens leidde ertoe dat belangrijke en invloedrijke families zich in Breda vestigden. Hun huizen zijn te vinden in de Torenstraat, de Catharinastraat, de Sint-Jansstraat, de Reigerstraat, de Cingelstraat en ook in de Visserstraat. Waarschijnlijk wordt de Visserstraat zelfs speciaal aangelegd om te voorzien in nieuwe behoefte aan bouwgrond. De aanleg van de Visserstraat kan gedateerd worden tussen 1311 en 1321 want het buurhuis van het latere hoekhuis aan de Vismarkt, dat in 1311 nog vermeld wordt, moet voor 1321 zijn verdwenen in verband met de toen reeds bestaande Visserstraat.

Overigens is het wegdek van die oudste Visserstraat teruggevonden tijdens archeologisch onderzoek tijdens de rioolvernieuwing in de Visserstraat in 1995. Langs het huis was een provisorische goot gemaakt van Naamse stenen waardoor het (regen) water werd afgevoerd. Het wegdek bestond uit houten stammetjes die dwars over de straat waren gelegd, en die aan de zijkant werden begrensd door een dikkere balk.

Deze bewoningsfase kan op basis van de verschillende aangetroffen woonniveaus in twee subfasen worden verdeeld.

1. Mogelijk wijst een wit zand laagje (1210/1236) op 1.00 m - NAP ook nog op een (verwijderde) lemen vloer maar dit is onduidelijk.

2. SAB IV-19-151 nr.8; de andere vermelding is: (...) *toten dyke after Ludekens neve twater te maken*.

In fase 2a (1325-1375) werden bakstenen gebruikt van het formaat 21.5/22 cm x 11cm x 6 cm en er is leem gebruikt om te metselen. De binnenruimte werd opgehoogd en de lemen vloer van deze fase ligt op circa 1.07 + NAP en strekt zich uit over de gehele voorruimte; in de kelder ligt deze hoger (circa 1.40 + NAP) hetgeen kan wijzen op een inklinking door de veenpakketten meer in de richting van de Mark. Muurwerk van deze fase is aangetroffen in de steeg in de noordgevel van het huis. Onder het schouwblok zit muurwerk met uitstekende poeren uit deze fase. De ingang van het huis was mogelijk in de noordwest hoek waar muurwerk is aangetroffen dat kan samenhangen met een trap. Het feit dat de ingang dus waarschijnlijk niet aan de straatzijde lag is opmerkelijk maar we weten verder weinig over de indeling aan de kant van de huidige straat. Verder is tijdens onderzoek aan de fundering van de voorgevel van het huis (werkput 3) muurwerk in lemen metselwerk gezien dat gelijktijdig was met een goot die gevuld was met materiaal uit het midden van de veertiende eeuw. Het baksteenformaat bedroeg 21.5 cm. Ook in de zuidgevel is muurwerk uit deze fase gezien. Het betreft een smalle fundering (26 cm breed), in baksteen (formaat 21.5/22 x 6 x 11) die begint op 80 cm NAP+ en nog drie lagen hoog is. Verder kunnen in de westgevel (huidige middenmuur) twee poeren worden herkend. Hierop is later het fundament van de schouw (fase 3) gezet. Het lijkt erop dat op deze plaats in fase 2 nog geen vuurplaats was, want vlakbij de meest westelijke poer bevond zich een tonput, waarschijnlijk gebruikt om levende vis te bewaren of om levensmiddelen koel te bewaren.

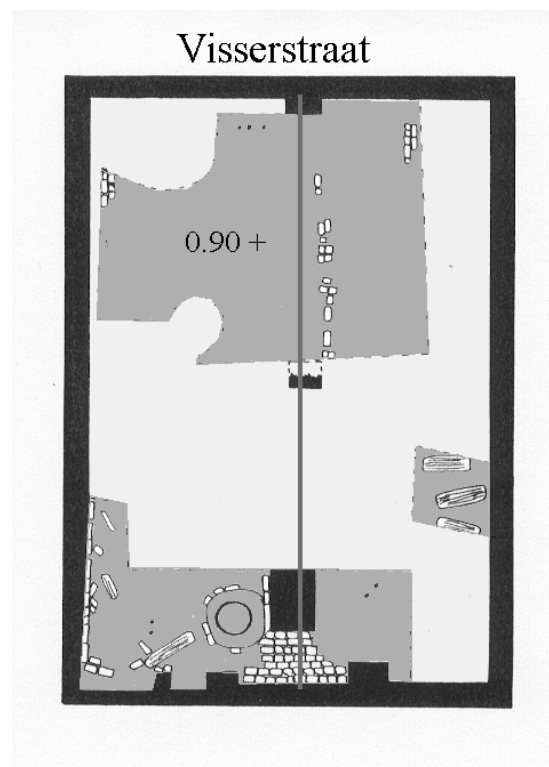
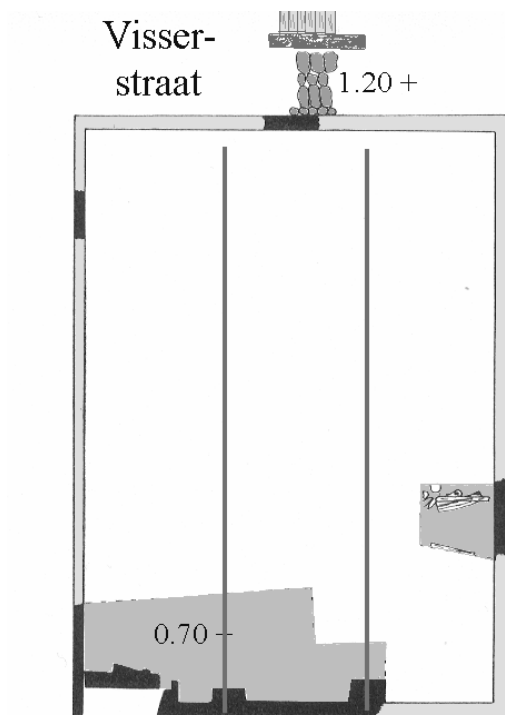

Figuur 6: Deel van de lemen vloer (met daarop enkele planken) behorend bij fase 2b (Foto E. Koreman).

In fase 2b (1375-1425) wordt gebouwd in baksteenformaat 21/22 x 9/10 x 5/6 cm en gemetseld met kalkmortel. Het gaat dan om een bakstenen fundering van een vakwerkhuis met een lemen vloer en een erfbestrating van bakstenen. Het betreft muurwerk dat is gezet op de oudste baksteenfundering van fase 2a. Bij deze fase (mogelijk al eerder) hoort een bakstenen poer (baksteenformaat 22) die vlak voor de schouw is aangetroffen. De poeren hebben verschillende afmetingen. De meest westelijke poer (249) meet 0,70 x 0,90 m en kende een grootste hoogte van 0,85 m (bovenzijde 1.75 +). De middelste poer (244) werd aangetroffen in de kelderfundering en kende een maximale hoogte van 25 cm (bovenzijde 1,06 +; verzakt door de druk van de kelder). In de voorgevel werd het restant van een derde poer in de vloer aangetroffen (325). Deze meet 0,55 x 0,25 m (bovenzijde 1,70 +). Op basis van deze waarnemingen kan men een tweeschepig huis reconstrueren. In de voorgevel is eveneens muurwerk van deze fase gezien. Hierop is later (in 1490?) de bakstenen gevel gezet. Opvallend is verder dat het erop lijkt dat de ingang van het huis zich nog steeds in de noordwesthoek bevond. Hier zijn in het muurwerk duidelijk sporen gezien die wijzen op een dichtgezettedoorgang.

Figuur 7: Muurwerk behorend bij fase 2 (1325-1425) met sporen van een dichtgezette ingang in de noordwesthoek.

Figuur 8 & 9: Bewoningssporen uit fase 2a (1325-1375) en fase 2b (1375-1425) (rechts) in werkput 1 en 5 (schaal 1:100).

bouwmateriaal/fase	1	2a	2b	3a	3b	4a	4b	4c	5	6
baksteen		p	p	p	p	p	p	p	p	p
daktegel		s	s	s	s	s	s	s	s	
vloertegel		s	s	s	s	p	s	s	s	s
gebrandschilderd glas			s	s	s	s	s	s	s	s
daklei			s	s	s		s			
nokvorst grijs				s	s	s	s	s	s	s
geprofileerde baksteen				s		s	s	s	s	
geprofileerde natuursteen				s	s	s	s	s		
dakpan									s	s

Figuur 10: Het voorkomen van bouwmaterialen per gebruiksfase van het huis; s = secundaire context, p = primaire context.

De gebruiksfase 2b (1375-1425) wordt gekenmerkt door het voorkomen van enkele nieuwe bouwmaterialen. Daklei en gebrandschilderd glas wijzen op een meer prestigieuze architectuur. In de volgende fase 3a (1425-1450) zien we naast een verdere verstening van het huis ook de toepassing van geprofileerde baksteen en natuursteen. Ook dit wijst op een toegenomen status van de bewoners.

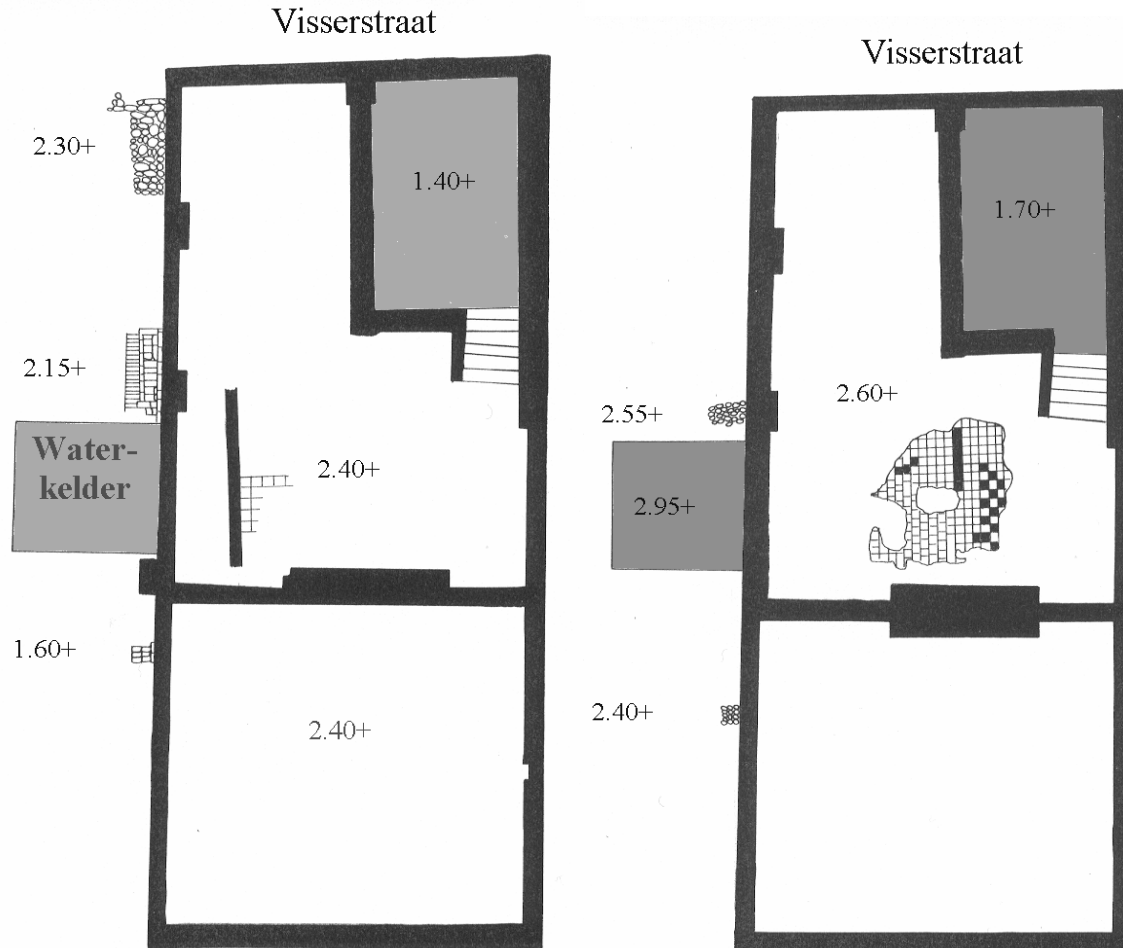

Figuur 11: Leem vloer uit fase 3b (1450-1475) met fundament voor tussenwand met ingang (rollaag) en rechts tegen de noordgevel is een steunbeer herkenbaar (foto E. Koreman).

Fase 3: de versteende leenmanswoning (1425-1475)

Kort na 1425 vond er een grote verbouwing plaats. In fase 3a (1425-1450) bouwde men een bakstenen schouw van het baksteenformaat 21-22 x 10 x 5-6 gemetseld met leem. Het betreft een aanleg van een bakstenen schouwfundering voorzien van spaarnis, om bakstenen te sparen. Het

huis werd voorzien van een grote uitbreiding naar het westen toe, er werd een waterkelder aan de noordzijde gebouwd en er werd een kelder in de voorruimte aangelegd. Dit laatste gebeurde door de hele voorruimte - met uitzondering van de kelder - met schoon zand ruim een meter op te hogen. In dit zand zat ook een scherf van een handgevormde pot voorzien van vingertopversiering uit de ijzertijd. Dit wijst erop dat het zand afkomstig is van een prehistorische nederzittingsplaats uit Breda of omgeving.

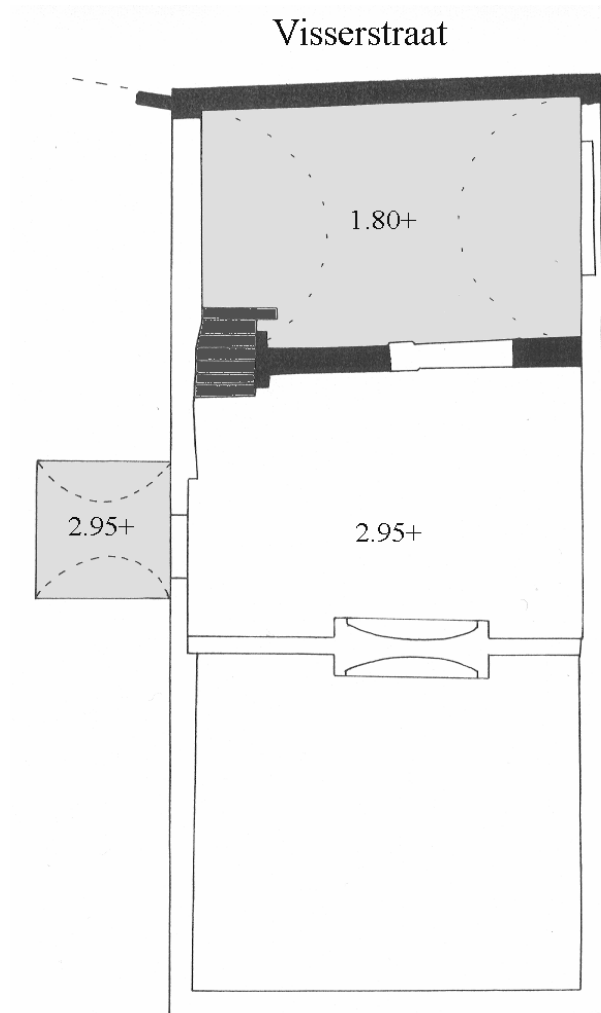
Figuur 12 & 13: Bewoningssporen uit fase 3b (1450-1475) en fase 4a (1475-1490) (schaal 1:100), met ophogingen in huis en op het erf (van 1,60 + naar 2,40 + op het erf).

In fase 3b (1450-1475) moest de fundering van het huis worden verstevigd met behulp van een drietal steunberen tegen de noordgevel, gebouwd in baksteenformaat 20-23 cm. Het muurwerk in deze fase bestaat uit baksteenformaat 19-21,5 x 9-10,5 x 4-4,5 cm en is gemetseld in kalkmortel. Overigens werden de zijwanden (noord en zuid) pas in fase 4a (1475-1490) voor het eerst volledig in steen opgetrokken en waren het vóór die tijd waarschijnlijk vakwerk-wanden. Bovendien werd er een tegelvloer op de lemen vloer (1037) bij de schouw aangelegd en werd de fundering van een bakstenen fundering voor een vakwerk binnenwand in de voorruimte vastgesteld.

Fase 4: het kanunnikenhuis (1475-1567)

In deze periode kunnen we spreken van het huis vóór de brand (1490) en van het huis ná de brand. Het huis van vóór de brand, fase 4a (1475-1490), had twee bakstenen zijgevels met in de zuidgevel een schouw en een venster en in de noordgevel een deuropening; verder kunnen we

spreken van een bakstenen brandmuur (middenmuur) met een of twee schouwen. De lemen vloer van fase 3 werd opgehoogd en vervangen door een tegelvloer waarvan alleen nog een vlijlaag van mortel bewaard was gebleven. In die vlijlaag was op bepaalde plaatsen nog duidelijk de afdruk van rode en zwarte tegels zichtbaar. De bakstenen zijgevel (zuid) in de achterkamer is duidelijk in twee fasen gebouwd. Er zit namelijk een vleilaag in van tegels hetgeen wijst op een herbouwfase, duidelijk nog voor 1490. Mogelijk is er in de vijftiende eeuw nog een kleine brand geweest die enkele huizen in de straat - bijvoorbeeld ook Visserstraat 7- heeft verwoest.

Figuur 14: Bewoningssporen fase 4b (1490-1495): herbouwfase na de brand van 1490 met in zwart de nieuwe stukken muurwerk.

Na 1490 volgde fase 4b (1490-1495): de herbouwfase. Uit onderzoek is duidelijk geworden dat na de brand de zijgevels voor een belangrijk deel konden worden hergebruikt bij de wederopbouw. De voorgevel (van vakwerk?) werd in baksteen opnieuw opgetrokken. Hierbij werd gebruik gemaakt van baksteenformaat 17,5 x 8-10 x 3,5-4,5 cm en werd gemetseld met kalkmortel in staand verband. De kelder werd uitgebreid, voorzien van een bakstenen gewelf en kreeg een nieuwe ingang, waarna de oude ingang werd dichtgezet. Bij die nieuwe ingang werd tevens een spiltrap gebouwd die in de zeventiende eeuw, dat blijkt uit rekeningen, werd vervangen door een nieuwe en bredere trap. Waarschijnlijk is bij die zeventiende-eeuwse verbouwing ook een stuk uit de moerbalk gezaagd of gehakt voor een grotere doorgang. Verder

werd er in fase 4b ook een nieuwe (dubbele) schouw in de middenmuur gebouwd waarschijnlijk om dat de middenmuur flink beschadigd was bij de brand.

In de fase 4c (1495-1567) zijn weinig bouwkundige veranderingen vastgesteld, behalve het aanbrengen van sjabloonbeschildering op de kinderbalken (voorkamer eerste verdieping). Deze versiering kan worden gedateerd in de periode 1500-1550.

Fase 5: de koopmanswoning en het schooltje (1567-1626)

Gedurende de late zestiende en het begin van de zeventiende eeuw veranderde niet alleen de bestemming van het huis maar zal ook het vloerniveau en de aankleding van de voorkamer ongetwijfeld zijn veranderd. In archeologisch en bouwhistorisch opzicht is deze fase een blinde vlek en kon van deze veranderingen weinig gedocumenteerd worden. Deze bewoningsfase wordt dan ook vooral op basis van historische gegevens afgebakend.

Na 1567 kwam het huis in handen van een koopman en vanaf ongeveer 1580 werd het huis gehuurd door een *schoolvrouw* die hier tot aan haar dood in 1626 bleef wonen. Uit de archiefgegevens wordt verder duidelijk dat in het laatste kwart van de zestiende eeuw een 'achterhuisken' moet zijn gebouwd (fase 5a). Verder zullen de stenen kruiskozijnen in de voorgevel in het eerste kwart van de zeventiende eeuw (fase 5b) zijn vervangen door eikenhouten kruiskozijnen. Deze zijn op de eerste etage aan de voorzijde nog aanwezig met luiken in het onderste deel en glas in het bovenlicht.

Fase 6: de herberg 'De Drye Mooren' (1626-1703)

Het huis Visserstraat 31 was vanaf 1580 eigendom van Marie Peeters 'die men noemt Ma Cousine'. Zij had er een schooltje en gaf het huis na haar dood in vruchtgebruik aan haar dienstster Yken Aert van Neten. Het eigendom zou na haar overlijden in 1626, in gedeeld bezit over gaan op de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda en de Tafel van de Heilige Geest (na 1637 de Diaconie) te Breda.

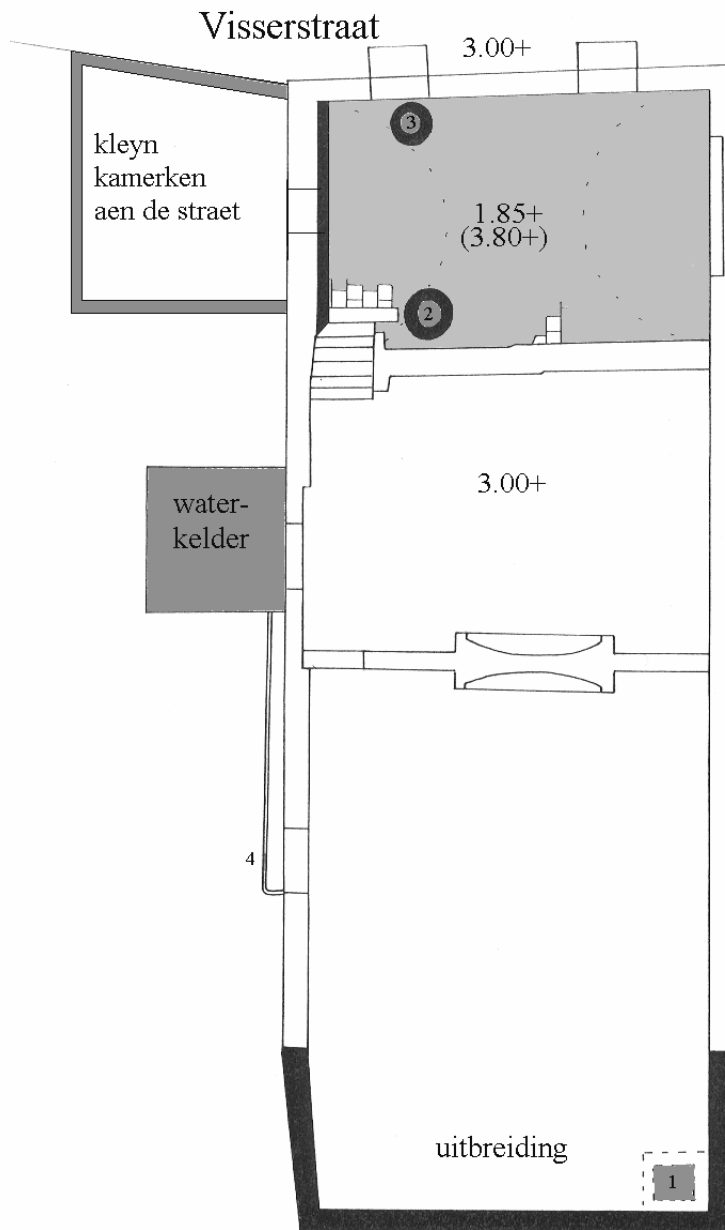
In 1632 werd met de Kerkmeesters en de Heilige Geestmeesters afgesproken dat Yken Aert van Neten en haar man Govaert Janszoon *'t achterhuijsken staende op de pleijne van de huijsinge ende erfenisse genaempt de Drije Mooren (omveir gevallen sijnde en ter plaetse weder opge-maeckt ende getimmert is)* (door de Onze-Lieve-Vrouwekerk en Tafel van de Heilige Geest !) *van reparatie onderhouden* maar na hun dood aan de kerk en de armenzorg zullen afstaan. Als tegenprestatie ontvangen Yken en Govaert een jaarlijkse uitkering van 16 gulden.

In 1650 werd met de voogd van de blinde Yken Aert van Neten afgesproken dat de exploitatie van het huis (in gebruik als herberg) volledig in handen kwam van de Grote Kerk en de Tafel van de Heilige Geest. Dit betekende dat deze twee instellingen alle onderhoudswerkzaamheden betaalden én alle huurinkomsten ontvingen. In diverse rekeningen (voor 1660) is sprake van een paardenstal die op het achtererf was gebouwd. De periode 1626-1661 duiden we aan met gebruiksfase 6a.

In de jaren 1662-1663 werd het huis aan de westzijde uitgebreid en werd een stal (de paardenstal) afgebroken en opnieuw opgebouwd. Andere grotere bouwkundige ingrepen waren het vernieuwen van de houten wenteltrap in 1676 en het 'uitsetten ende vergrooten van een sekere kamer' in 1681. Waarschijnlijk is hiermee het 'cleijn voorkamerken aende straet' bedoeld dat werd uitgebreid. In de zomer van 1683 bevonden zich in het *kleyen kamerken aen de straet* enkele herberggasten zoals blijkt uit een notariële akte.³ Het lijkt erop dat het deze kamer in 1681 is uitgebreid.

3 SAB N336 f.85v (14 oktober 1683).

De fase na de uitbreiding van de herberg (1662-1703) duiden we aan met fase 6b. Het huis bleef tot 1703 eigendom van de Grote Kerk en de Diaconie en werd vervolgens verkocht aan de stadstimmerman van Breda, Marinus van Gils.

Figuur 15: Bewoningssporen uit fase 6 (1626-1703) met in zwart nieuw muurwerk zoals de uitbreiding uit 1661-1663 en drie putten (1-3), een loden waterleiding (4) en in grijs een archeologisch niet aangetoonde uitbreiding van 1681 (schaal 1:100).

Fase 7: het huurhuis (1703-1786)

Nadat het huis in 1703 was verkocht aan mr. timmerman Marinus van Gils werd het huis aan dames van stand verhuurd. Op het erf, daar waar nu Visserstraat 33 is gebouwd, werd waarschijnlijk een apart huis (uit)gebouwd. In 1712 worden op dit adres '2 huysen eertijds geweest zijnde een huis' vermeld. In deze eerste gebruiksfase (7a) die loopt van 1703 tot 1712 moeten ook de schuiframen in de voorgevel aan de onderzijde zijn geplaatst, waarschijnlijk in de plaats van houten kruiskozijsen.

Nadat de huizen vanaf 1760 enige jaren leeg hebben gestaan, worden ze separaat verkocht. Het lijkt erop dat in de periode 1712-1786 (fase 7b) weinig aan het huis werd veranderd. In een verkoopakte uit 1786 wordt de scheiding van de twee huizen definitief vastgelegd en gaat ook het eigendom over in twee verschillende handen. Al voor de verkoop was er een scheidingmuur gebouwd die nu nog steeds de twee huizen scheidt. Langs die muur loopt aan de zuidzijde een steeg die vanaf de straat toegang geeft tot het achtererf van Visserstraat 31. Tegelijkertijd moet ook een goot zijn aangelegd in de steeg.

Fase 8: het graanpakhuis met soldatenkamer (1786-1821)

Na de verkoop kreeg het huis een andere bestemming. Het werd namelijk aangekocht door een graankoopman die woonde aan de Haven. Hij ging het huis gebruiken als graanpakhuis maar verhuurde een of twee kamers aanvankelijk aan een militair. In 1806 wordt een schrijnwerker/ebenist vermeld als huurder.

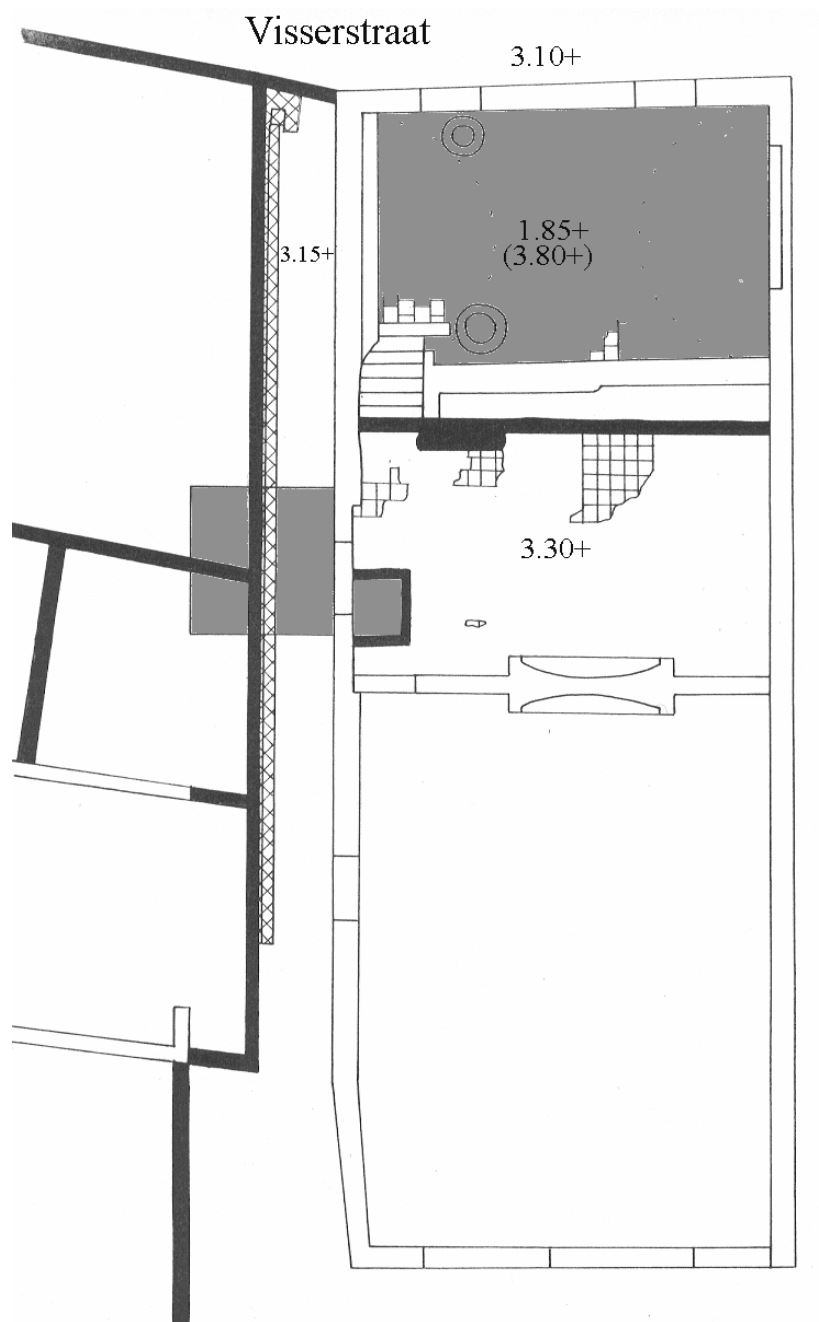
Fase 9: een middenstandswoning met werkruimte (1821-1900)

Van 1821 tot 1900 werd het huis weer volledig bewoond door een of meer huishoudens. Het betreft werklieden maar soms betrof het ook een kinderschool. Woonniveaus van voor 1900 zijn in de voorruimte niet aangetroffen omdat deze circa 1900 werden verwijderd bij het aanleggen van een nieuwe vloer. Daarbij werd een laag van circa vijftig centimeter 'omgezet' tot op het brandpakket van 1490. Hierdoor 'missen' we alle vloeren uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw.

Mogelijk heeft men bij het verwijderen van de bestaande vloer ook de onderliggende egalisatielaag (vaak schoon zand) verwijderd en vervolgens met puin opgehoogd. Dat men met puin ophoogde kan te maken hebben met het feit dat het huis niet meer werd bewoond maar vanaf 1900 werd gebruikt als werkplaats van een timmerbedrijf.

De datering van die ophogingslaag kan gebeuren aan de hand van enkele leersnippers. De laatste bewoner, die in 1900 wegtrok, was namelijk de schoenmaker Jacobus Dolné.

De bewoningsfasering is hierbij vooral gerelateerd aan de historisch bekende bewoners te weten: een *breijdster*, *naaijster*, metselaar en koperslager in de periode 1821-1824 (fase 9a), de vestiging van een kinderschool in de periode 1824-1839 (fase 9b), een timmerman in de jaren 1839-1855 (fase 9c), een sigarenmaker en een schilder/glazenier in de jaren 1855-1874 (fase 9d), een veldwacht/oppasser in de periode 1874-1880 (fase 9e), een smid, een mutsenmaakster en een schoenmaker in de jaren 1880-1900 (fase 9f).

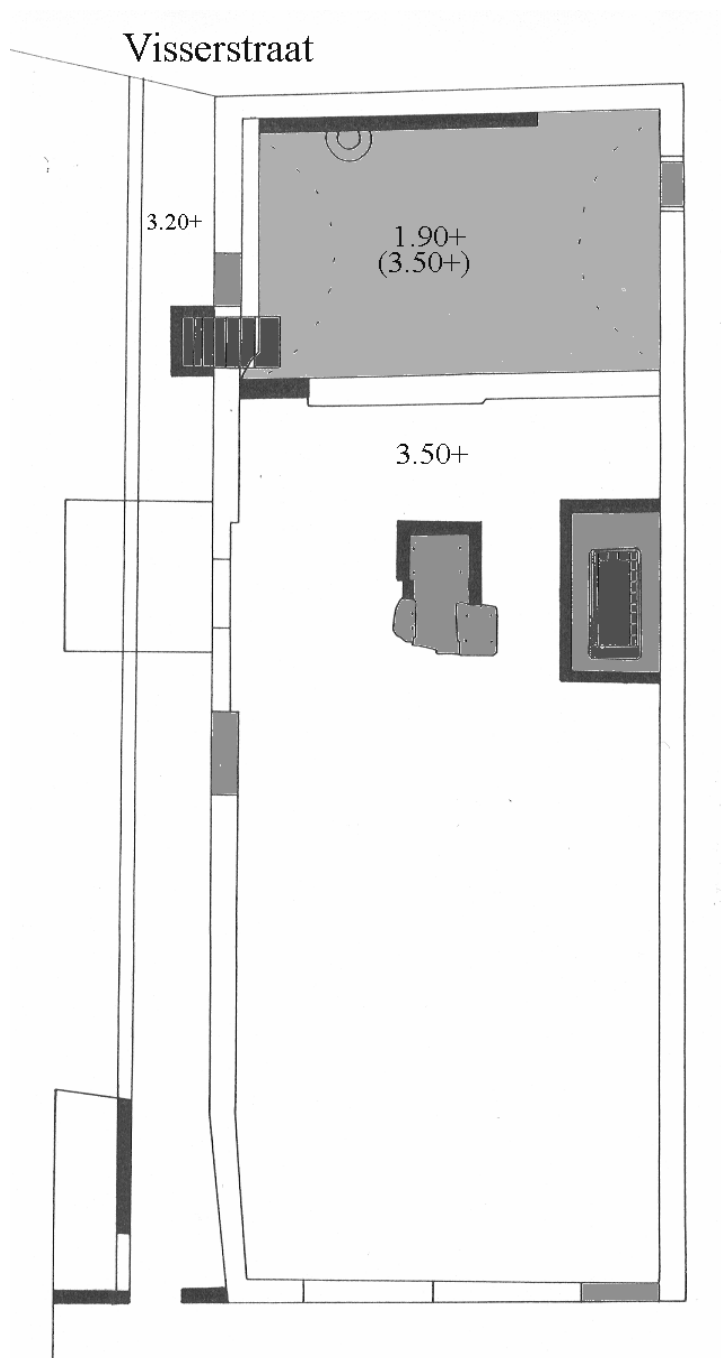

Figuur 16: Bewoningssporen uit fase 9 (1821-1900) met in zwart nieuw muurwerk en gearceerd een nieuwe goot in de steeg (schaal 1:100).

Fase 10: het timmerfabriekje Van der Velden (1900-1939)

In 1900 verdwenen de laatste bewoners uit het huis Visserstraat 31. Het waren Jacobus Dolné, zijn vrouw Johanna Verhaast en hun zeven kinderen waarvan de jongste zes jaar was. Het zou ruim tachtig jaar duren voordat het huis in 1983 weer werd bewoond. Het pand kwam in 1900 in handen van G. van der Velden die er een rolluikenfabriek in vestigde.

Vanaf 1900 was het huis in gebruik als timmerfabriekje maar dat had nog geen al te grote bouwkundige ingrepen tot gevolg. In deze fase 10a (1900-1912) werd bijvoorbeeld de waterput in de kelder dichtgegooid met afval, mogelijk op het moment dat er in het huis een waterleiding werd aangelegd.

Figuur 17: Bewoningssporen uit fase 10 (1900-1939) met in zwart nieuw muurwerk en in donkergrijs het fundament voor de gasmotor.

Met de verbouwing van 1913 (fase 10b) werd het huis letterlijk uitgehold. Het huis werd omgebouwd tot een rolluikenfabriek. De middenmuur werd gesloopt, evenals alle schouwen en een deel van de vloerconstructies op de verdieping. In de voorruimte werd een fundament voor een gasmotor gestort met een diepte van circa vier meter onder het vloerniveau.⁴ Het keldergewelf werd verlaagd, de kelderingang verplaatst en een deel van de voorgevel moest worden gesloopt om een groot vliegwiel binnen te krijgen.⁵ Verder werd ook de vloer verhoogd

⁴ Het bovenste deel van het fundament is verwijderd door E. Koreman; het onderste deel heeft als voornaamste functie het muurwerk tegen verzakkingen te behoeden. Overigens was het fundament nog steeds waterpas maar bleek niet te zijn voldaan aan de bouwvergunning van 1913: funderen op de ongeroerde grond. Die is op deze plek echter niet of slechts op zeer grote diepte voorhanden!

⁵ Het is onbekend hoe dit weer naar buiten is gegaan maar waarschijnlijk is het vliegwiel kapotgeslagen.

en voorzien van een baksteenbestrating met daarin allerlei goten en kleinere funderingen voor machines.

Figuur 18 & 19: Foto van G. van der Velden gemaakt op 28 juni 1899 ter gelegenheid van de huldiging van J. Vlamings door de onderbrandmeesters (Foto Leo le Grand) en rechts een advertentie uit 1907 van zijn bedrijf.

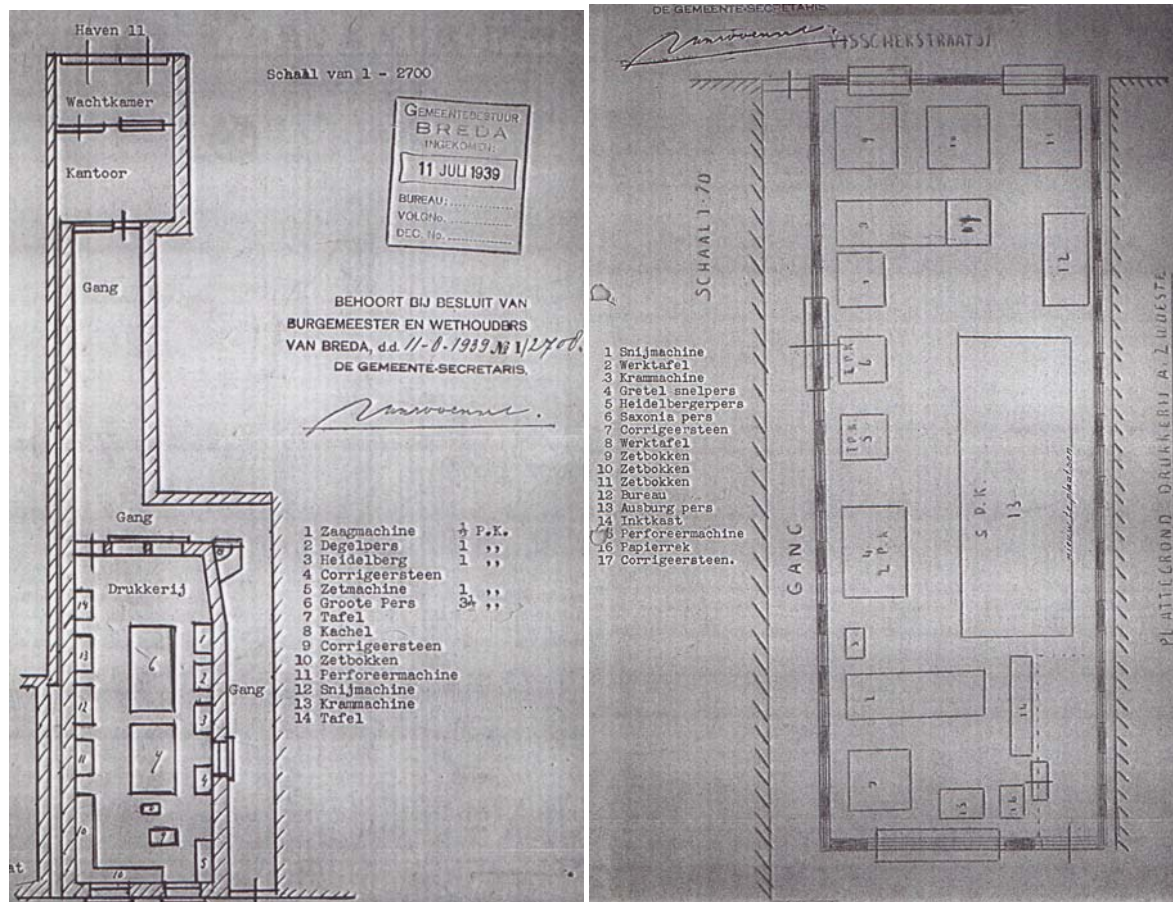
Fase 11: de drukkerij Zwueste (1939-1960)

In 1939 vestigde de drukkerij Zwueste zich in het pand Visserstraat 31. De ingang van de drukkerij was gelegen aan de Haven 11, waar zich een kantoor bevond. Het huis was nog eigendom van Van der Velden tot 1952, toen Zwueste het huis kocht. Uit de hinderwetvergunningen van 1939 en 1948 blijkt dat de begane grond vol stond met diverse drukpersen, snijmachines en zetblokken.

In 1939 wordt een Degelpers genoemd die gold als een zeer snelle volautomatische pers.

Figuur 20, 21 & 22: Degelpers van het merk Monopol zoals die ook te vinden was in de drukkerij Zwueste in 1939 en rechts een stempel (gevonden in het huis Visserstraat 31) van de Zuivelcoöperatie Hilvarenbeek waarschijnlijk gebruikt om etiketten te drukken.

Figuur 23 & 24: Bijlagen bij de hinderwetvergunningen van drukkerij Zwueste uit 1939 (links) en 1948 (Stadsarchief Breda).

In 1953 werd het huis alweer verkocht aan de Brabantse Blouse Industrie n.v. die meer panden in de Visserstraat bezat.

Figuur 25 & 26: Etiketten en een briefkaart gedrukt door drukkerij Zwueste, gevonden in het huis Visserstraat 31.

Figuur 27 & 28: Zinken drukplaten van etiketten (spiegelbeeldig afgedrukt) van de drukkerij Zwueste gevonden tussen de vloer van de eerste verdieping: KAPHANDSCHOEN VOOR MOTOR EN FIETS (breed 13,5 cm) en (rechts): [...] voldoende voor een kop heerlijke – MOCCATINE - Koffiestroop met caramel- Octrooi aangevraagd – INHOUD 0.100 LITER (breed 6,6 cm).

Fase 12: het theaterkledingverhuurbedrijf De Bruyn-Claus (1960-1978)

In 1960 werd het pand gekocht door de gemeente Breda. Die verhuurde het huis aan een theaterkledingverhuurbedrijf. Over deze bewoningsfase is relatief weinig bekend. De firma De Bruyn-Claus gebruikte het huis voor een belangrijk deel als opslagruimte voor hun grote assortiment theaterkleding.

Figuur 29 & 30: Drukwerk van de Firma De Bruyn- Claus, gevonden in het huis Visserstraat 31.

Fase 13: leegstand (1978-1982)

Vanaf 1978 stond het huis leeg en trad er al snel verval op aan, met name, het dak. Het huis was eigendom van de gemeente Breda en die vond er geen passende bestemming voor.

Fase 14: de restauratie door de stichting De Drie Moren (1983-2000)

In 1983 kreeg Eloi Koreman een gebruikersovereenkomst voor het huis Visserstraat 31. Het huis stond al enige tijd leeg en hij maakte in eerste instantie één kamer bewoonbaar. Na enige tijd werd de Stichting de Drie Moren opgericht. In overleg met de gemeente Breda kreeg de stichting de kans om het huis op te knappen binnen een bepaalde termijn en op bepaalde voorwaarden waarna het huis door de stichting, wederom tegen bepaalde voorwaarden, kon worden

verworven. Als eerste werden consolidatiewerkzaamheden van muren en houtwerk ondernomen in de jaren 1993-1988 (fase 14a). Zo werd in 1988 de middenmuur weer hersteld. Vervolgens werd het dak vernieuwd gedurende de jaren 1990-1991 (fase 14b). Vanaf 1992 werd de aandacht meer gericht op de benedenruimtes hetgeen uiteindelijk resulteerde in een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van met name de voorruimte, de steeg en de kelder. Dit onderzoek werd feitelijk afgesloten in 1994 (fase 14c). In de jaren 1994-2000 (fase 14d) vond de verdere herinrichting van de benedenruimte plaats op basis van de onderzoeksgegevens verkregen uit het historische, bouwhistorische en archeologische onderzoek.

Figuur 31: Voorgevel van het huis Visserstraat 31 in 1980 (Foto SAB).